

ЗМІСТ

Передмова

Кіктенко В. О.

Борис Григорович Курц: життєвий та творчий шлях.....5

Розділ 1.

Китаєзнавчий цикл праць Бориса Курца.....57

Колониальная политика России и Китая в XVII–XVIII вв.....59

Из истории торговых сношений России с Китаем в XVII ст.....75

Государственная монополия в торговле России с Китаем
в первой половине XVIII ст.....87

Занепад російсько-китайської торговельної монополії
в другій половині XVIII в.....194

Русско-китайские сношения в XVI, XVII и XVIII столетиях.....245

Як повстала державна караванна (валкова) торгівля Росії
з Китаєм у XVII віці.....434

Зовнішня торгова монополія Росії з Китаєм
у XVII–XVIII ст. [30-і рр. XX ст.].....493

Розділ 2.

**Визначення східного вектору торгівлі УРСР
та СРСР у 20–30 рр. XX ст.....511**

Киевская контрактная ярмарка и страны Востока.....513

Проблема восточной торговли СССР.....526

Рынки Украины и Ближнего Востока, как проблема
развития хозяйства УССР.....542

Київській інститут народнього господарства за роки 1917–1927.....553

Схід, імперіялізм та СРСР.....577

Шляхи економічної політики Росії та С.Р.С.Р. на Сході.....599

Розділ 3.

Історичні, джерелознавчі, історіографічні роботи, огляди та рецензії.....	623
До стану науково-дослідчої роботи в республіках Середньої Азії, Казакстану та Азербайджану.....	625
Література о Востоке.....	647
Огляд літератури про схід, що вийшла на Україні 1924–1932 р.р.....	651
Рецензія на кн.: [Энгельфельд В. В. Очерки государственного права Китая]. V. V. Engelfeld. Precis de droit constitutionnel chinois. Paris, Societe Anonyme Imprimerie de Navarre. [Харбин, 1925]. (Изв. Юрид. Фак-та в г. Харбине, т. II.).....	747
Рецензия на кн.: Шморгонер Д. И. Персия, СССР и Англия. Изд. Российской-Восточной Палаты. I. 1926. 112 с.....	749
Іменний покажчик.....	752

Кіктенко В. О.

*д. філос. н., зав. відділу Далекого Сходу,
ст. науковий співробітник Інституту сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАН України,
голова Української асоціації китаєзнавців*

БОРИС ГРИГОРОВИЧ КУРЦ: ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Дослідження Китаю в Україні має свою цікаву та своєрідну історію, проте до сьогодні ця наукова галузь знаходиться на етапі формування. Протягом XVIII–XX століть українські китаєзнавці вивчали різні аспекти китайської цивілізації, проте більшою мірою вони були підпорядковані завданням практичного спрямування, що було пов'язано із розвитком торгово-економічних відносин між Росією та Китаєм. Як відомо, формування тих чи інших напрямів наукових знань пов'язано з виникненням наукових шкіл. В Україні по відношенню до китаєзнавства цього ще не сталося. Хоча це мало не відбулося ще у 1920–1930-ті роки, що було пов'язано з діяльністю першого українського синолога Бориса Григоровича Курца (1885–?).

Отже, становлення і розвиток синологічних досліджень в Україні у першій половині XX століття безпосередньо пов'язані з ім'ям Бориса Курца, який, крім іншого, започаткував дослідження історії російсько-китайських торговельно-економічних взаємовідносин у XVI–XVIII століттях. Його наукова спадщина до сьогодні залишається маловідомою навіть серед фахівців. За радянських часів зустрічаємо лише окремі згадки про нього в працях П. О. Скачкова¹, В. М. Нікіфорова² та П. Т. Яковлевої³.

Вже за часів незалежності українські історики науки, такі як С. Кіржаєв, В. Ульяновський⁴ та К. І. Гурницький⁵ у своїх роботах наводять певні незначні відомості про професора Курца. У дослідженні розвитку українського китаєзнавства В. О. Кіктенка⁶, крім іншого, було показано визначне місце й роль у цьому процесі професора Бориса Курца, проаналізована його наукова спадщина, його внесок як педагога та організатора. Можна із впевненістю констатувати те, що Борис Григорович Курц — перший та неперевершений за рівнем наукових досліджень український китаєзнавець. Орієнтуючись на відомі на сьогодні праці та біографічні дані Б. Курца, є підстави для виділення двох періодів у його науковій роботі: 1) 1912–1917, 2) 1917–1938.

Борис Григорович Курц народився 24 липня (за старим літочисленням) 1885 р. у Києві у чеській родині. До четвертого класу гімназії він навчається у V гімназії Санкт-Петербурга, куди виїхала родина за місцем роботи батька, губернського секретаря Григорія Курца. У Санкт-Петербурзі Г. Курц помирає, і його дружина, Олександра Курц, лишається з двома синами: старшим — Олегом (1883 року народження) та молодшим — Борисом. Родина опинилась у скрутному фінансовому становищі. О. Курц з дітьми повертається до Києва, де віддає дітей до V Києво-Печерської чоловічої гімназії, в якій до речі приблизно в той же час навчався у майбутньому видатний російський філософ Микола Бердяєв. У дитячому віці Бориса мало цікавила “наука” — в таблиці учня 4 класу трійки та четвірки⁷, і навіть щось змусило його лишитись на два роки у 8 класі. Проте Атестат зрілості за № 474 — це дійсний показник появи лише за кілька років справжньої особистості та дорослої людини. З 12 випускних оцінок Б. Курц мав лише три четвірки, решта — відмінні з таким зауваженням про ставлення до навчання: “...поведение — отличное, исправность в посещениях и приготовлении уроков, и в исполнении письменных работ — отличная, прилежание — отличное, любознательность ко всем вообще предметам — отличная”⁸.

1904 р. Борис Курц вступає до Київського університету св. Володимира на історико-філологічний факультет, який завершує з золотою медаллю за письмову працю “История русско-китайской торговли в XVII–XVIII веках”. Цю працю було рекомендовано факультетом до друку, однак науковий керівник Б. Курца М. В. Довнар-Запольський затримав друк

із надією, що його учень доповнить працю матеріалами з архіву Департаменту Митних Зборів⁹. Учень дійсно доповнив роботу матеріалами з цього та багатьох інших архівів, внаслідок чого з'явилась праця “Русско-китайские сношения в XVI, XVII и XVIII столетиях”. Однак її поява датується вже 1929 р., що пов'язане не з тривалою працею вченого, а з невизначеністю на той час ставлення нової радянської країни до питань розвитку справжніх наукових досліджень на відміну від перших досягнень “червоної професури”. На час же закінчення університету Бориса Курца як талановитого та перспективного науковця лишають професорським стипендіатом на кафедрі російської історії. Як свідчить наведене, вже початок наукової діяльності Б. Курца пов'язаний з китаєзнавством, тому здається необхідним для розуміння подальшої генези сходознавчих вподобань докладніше зупинитися на цьому першому періоді. Таким чином, Б. Курц не є класичним сходознавцем, оскільки він не отримав відповідної освіти. Цього часу формується власне тема дослідження і відбувається вивчення основних джерел з питання зовнішньої торгівлі Росії в XVI–XVIII ст.

Становлення його як вченого відбувається під керівництвом видатного науковця, професора Київського університету Св. Володимира Митрофана Вікторовича Довнар-Запольського, тобто Курц є представником школи В. Антоновича. М. В. Довнар-Запольський відіграв значну роль у становленні майбутнього вченого. Саме він звернув увагу на схильність наукових зацікавлень Б. Курца до малодосліджених питань історії Росії. Ось зауваження з його доповіді про звіт професорського стипендіата по кафедрі російської історії Б. Курца: “Еще при оставлении г. Курца на моей кафедре я обращал внимание ф-та на склонность, высказанную им на университетской скамье к изучению сказаний иностранцев о России. Я тогда же отметил, что подобного рода специалисты редко появляются среди русских историков и, что Курц имеет все данные для того, чтобы с успехом продолжать занятия в этом направлении”¹⁰. Відповідні доповіді факультету Б. Курца та його вчителя М. В. Довнар-Запольського відтворюють роки становлення молодого вченого. У цей час Б. Курц досліджує 12 питань з історії Росії на основі новітніх досліджень та джерел. Ці питання такі: торгівля давньої Русі, Церковні статути, північноросійська публіцистична література XVI ст., стани Московської держави, відомості іноземців про Росію XVI–XVII століть, “писцовые” книжки Московської

держави та їх дослідження, історія західноросійського селянства, західно-російські сейми, історія Сибіру, реформи Петра I, стани XVIII століття та історіографія. Вражає обсяг опрацьованої літератури — понад 600 робіт¹¹. Ось коли з'являється притаманна дослідженням Б. Курца властивість — тотальне охоплення джерельної бази, яке найбільш виявиться вже на високому аналітичному рівні у “Русско-китайских сношениях XVI, XVII и XVIII столетиях”. Це не тільки кількісний, але і якісний показник, оскільки М. В. Довнар-Запольський у доповіді наголошував на “умении критически отнестись к литературе предметов”¹². Розвиток “критичності” також буде відображено у подальших роботах.

Одна з перших праць Б. Курца виходить друком у 1914 р. в Києві під назвою “Город Верхотурье в XVII в.”¹³. Місто Верхотур'я в XVII ст. було важливим маршрутним торговельним центром на кордоні Європейської та Азійської Росії. Виключно через нього в XVII ст. повинен був відбуватися проїзд служилих, промисловців та купців. На початку XVIII ст. з дозволу московського уряду з'являються нові шляхи в Сибір через інші міста, тому значення Верхотур'я починає швидко зменшуватись. Тому зрозуміло, наскільки необхідним було вивчення конкретного митно-територіального кордону в торгівлі Московії. Вже в цьому початковому дослідженні визначено найголовніший, фундаментальний акцент, що домінуватиме в усіх подальших працях вченого: зіткнення державних інтересів феодалної Московії з буржуазним капіталом, що з'являється в цей час, і який, як відомо з загальної теорії економічного розвитку, розпочинається з торгівлі. Вивчення такого роду зіткнення інтересів для Б. Курца є справою життя. У цьому коротко сформульованому нами питанні він бачив велике розмаїття інтересів різних прошарків московського суспільства, яке з XVI ст. зіткнулося з новими капіталістичними відносинами, що розвивались до 1917 р. У праці ще тільки розпочинається знайомство Б. Курца з проблемою зовнішніх торговельних відносин Росії в XVI–XVII ст.

Наступні дві праці мають стосунок саме до відомостей іноземців про Росію. Перша — “Донесение Родеса и Архангельско-Балтийский вопрос в половине XVII века” (1912 р.)¹⁴. Комісар Родес — це командирований до шведського посольства для вивчення московської торгівлі, а тому його повідомлення шведському урядові є важливим джерелом вивчення Московії 1650–1655 рр. як в економічному, так і в політичному аспектах. Тут,

як видно з назви роботи, було розглянуто лише невеликий ракурс питання. Вивчення повідомлень Родеса одержало завершення в фундаментальному дослідженні Курца, що вийшло друком у Москві в 1914 р. і мало назву “Состояние России в 1650–1655 гг. по донесению Родеса”¹⁵. У праці здійснено переклад і аналіз лише тих повідомлень Родеса, що розглядали безпосередньо або опосередковано економічні питання і хронологічно охоплювали період з 9 лютого 1650 р. по 31 травня 1652 р. (за старим літочисленням).

Наступна праця Бориса Курца виходить друком 1915 р. у Києві в “Сборнике студенческого историко-этнографического кружка при Императорском Университете св. Владимира под руководством М. В. Довнар-Запольского”, де її видано під назвою “Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича”¹⁶. Це друге істотне джерело з московсько-шведських відносин поряд із повідомленням Родеса, проте друга пам’ятка має значні відмінності. Іоган Філіп Кільбург перебував, як і Родес, із посольством у Росії. Шведське посольство під керівництвом Адольфа Ебершильда перебувало у Москві в 1674 р. більше п’яти з половиною місяців. Воно не мало ніякого політичного ефекту (шведи не спромоглися на розв’язання всіх дискусійних питань і згоди щодо єдиного союзу проти спільних ворогів), але несподівано принесло наукову користь, оскільки вже після повернення у Стокгольм Кільбург записує свої московські спостереження, в яких майже повністю охоплено питання стану московської торгівлі. Б. Курц тут подає свій аналіз джерела та його перший науковий переклад — на той час існував лише літературний переклад Д. Язикова (“замечательный перевод” із оцінки самого Б. Курца). Відтак, саме Б. Курцові належить введення джерела у науковий обіг. Слід зазначити й те, що саме завдяки пошукам Б. Курца було доповнено відомості про обставини життя Кільбурга, про якого було лише відомо, що свої спостереження він написав у Стокгольмі, а за походженням був швед (навіть щодо цього були помилкові припущення: так, зокрема, М. Костомаров вважав його голландцем)¹⁷. Дослідження мало позитивні рецензії і резонанс як у Росії, так і за кордоном. Більше того, 1917 р. Російська Академія Наук надала за дослідження авторові премію графа Уварова.

За матеріалами своєї праці Б. Курц зробив дві доповіді (одна — про Кільбургера, інша — про Родеса) на XV Археологічному з’їзді, який відбувся у 1911 р. у Новгороді. М. В. Довнар-Запольський також був на цьому

з'їзді і лишив свідчення про доповіді свого учня: “Я могу свидетельствовать о том хорошем впечатлении, которое было вынесено ученым собранием об обоих докладах”¹⁸.

Ретельно дослідивши ці дві пам'ятки, Б. Курц склав уявлення про московсько-китайські відносини в період з 1650 до 1674 рр. Враховуючи те, що повідомлення комісара Родеса є прикладом державного документа, тобто мають властивість віддзеркалювати певні інтереси держави, а записки Кільбурга є приватним поглядом, є підстави припускати, що Б. Курц, дослідивши обидва документи, володів досить повною і об'єктивною статистичною інформацією шведів. На записки Кільбурга взагалі не звертали уваги, бо в Стокгольмі вони залишилися поза увагою шведського уряду, тому переклад Б. Курца важко переоцінити. Над перекладом цього джерела Б. Курц працював у Московському Архіві Зовнішніх Справ, а деякі матеріали одержав зі Стокгольмського Королівського Архіву завдяки листуванню.

Повернемось до 1912 р., оскільки саме тоді у Києві вийшла друком іще одна праця Б. Курца — “Земские соборы”¹⁹, в якій він вивчає своєрідне поєднання монархічного та виборного елементу у російській державності. Досліджувана проблема не є відходом від предмету студії: швидше за все, вчений розумів, що без диференційованого, поглибленого розуміння природи влади конкретної держави в певний проміжок часу не є можливим серйозне вивчення економічних відносин. Земські собори зародились у XVI ст., в середині XVII ст. спостерігається їх розквіт (“романовский период”), а остаточно вони зникають вже у кінці XVII ст., тобто хронологічно в той же період історії Росії, що його досліджував Курц. За словами самого Б. Курца, «...Вопросы о войне или мире, финансовые затруднения, желание узнать мнение известной группы лиц по данному вопросу, необходимость “устроить государство”, выбрать нового царя или санкционировать его избрание — все это служило непосредственным поводом к созыву собора»²⁰. Це свідчить про те, що на той час Земські собори були найважливішою інституцією функціонування держави, не кажучи вже про безпосереднє втручання в питання економічного розвитку. У праці всебічно розглянуто аспекти існування Земських соборів. Зауважимо лише, що вже тут Б. Курц вказує на появу протиріччя між приватним капіталом і феодалними відносинами за часів Земських соборів. Так, кажучи про ставлення населення до Земських соборів, він вказує на те, що позитивне ставлення

в “Смутное время”, коли в соборах бачили єдиний шлях до подолання державної кризи, змінюється відмовою від виконання виборних обов’язків. Саме тут Б. Курц наводить приклад уникання таких зобов’язань торговельно-промисловими людьми, що надто цінували час і мали потребу безперервно вести свої справи. Хоча подібне ставлення не було константним, втім тут вже помітно появу абсолютно нового капіталістичного елементу у господарстві Росії, який був іще маргінальним за інтересами, що він їх переслідував.

Таким чином, до 1915 р., досліджуючи історію як внутрішніх, так і зовнішніх торговельних відносин Росії, Б. Курц здійснив переклад та аналіз двох найважливіших джерел із питань московсько-шведських відносин та московської торгівлі. У цей період лише відбувається становлення інтересів науковця, який фундаментально досліджує архівні дані, критичні роботи російських та західних вчених з історії періоду. Надалі вченим було обрано остаточне наукове зацікавлення, що зрештою перетворюється у певний напрямок у дослідженні російсько-китайських відносин. Чим було викликане таке трансформування пріоритетів, і досі не зрозуміло остаточно, оскільки в роботах першого періоду згадки про торгівлю Росії з Китаєм є мізерні²¹. Можливо, вибір дослідника обумовлено кількома обставинами. Серед них, по-перше, — теоретичний чинник: у XVII ст. існував трикутник напруження: Росія — Швеція — Річ Посполита. Після вирішення Росією “шведського” та “польського” питань її просування на Схід стає реальним. Можна припускати, що радикальне поширення зовнішньої політики за рахунок східного напрямку і невивченість цього питання викликали у Б. Курца інтерес до нової тенденції у торговельно-економічних відносинах Росії. По-друге, на початку XX ст. у Києві проводять структурно-організаційні заходи по фундації сходознавчих досліджень, і після 1917 р. вони оформлюються остаточно, коли ізольована зусібіч Радянська Росія закцентувала свою зовнішню політику на країнах Сходу: тут йдеться про факти взаємовизнання Радянської Росії та Афганістану (1919 р.), Туреччини (1920 р.), Монголії (1921 р.), що створило прецедент сприйняття їх суб’єктами міжнародної політики і прогнозування Радянською Росією поширення світового революційного руху за рахунок країн Сходу. Тому певний час (до 1932 р.) в Києві все ж існувала можливість сходознавчих досліджень. Цей збіг, можливо, і сприяв появі у Б. Курца робіт

“китайського циклу”. Аналіз припущення вимагає розгляду другого періоду наукової діяльності Б. Курца.

Насамперед Борис Курц максимально використав джерела та відповідні дослідження, що свідчить про велику підготовчу роботу, яку він провів в архівах і бібліотеках. У книзі “Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства 1926–1929” розділ про наукові відрядження свідчить, що Б. Курц збирав у московських архівах матеріали з торговельних взаємин Росії та Китаю²². У *Curriculum vitae* магістра Російської історії Бориса Курца від 22 вересня 1922 р. міститься докладний список архівних сховищ, зібрання яких він опрацював за власною темою дослідження: “Научная деятельность моя протекала в Киеве и в других городах с архивными хранилищами. В следствие командировок с научной целью от Университета, я работал в: 1) Московском Архиве Министерства Иностранных Дел; 2) Московском Архиве Министерства Юстиции; 3) Петроградском Архиве Департамента Таможенных Сборов; 4) Архиве Российской Академии Наук; 5) Сенатском Архиве. Кроме того, мною также производились разыскания в заграничных архивах: 6) Стокгольмском Королевском Архиве (Швеция); 7) Рижском главном Архиве (Рига) и 8) Вольфенбиттельской Герцогской Библиотеке (Германия). Сверх того, проводилась архивная работа в: 9) Румянцевском Музее; 10) Петербургской Публичной Библиотеке и в других библиотечных архивах”²³ і у 11) Архіві Збройної Палати²⁴.

Як і раніше, Б. Курц дотримується комплексного джерелознавчого підходу у дослідженні. Тому його цикл досліджень з російсько-китайських відносин розпочинається працею “Колониальная политика России и Китая в XVII–XVIII вв.”, де він розглядає витоки торговельних інтересів двох країн. На думку вченого, те, що “Россия и Китай в то время переживали такие периоды хозяйственного развития, которые имели много сходных моментов”, і було однією з головних причин налагодження торговельних відносин²⁵. Існувало взаємне зацікавлення у зближенні, оскільки обидві держави могли торгувати товарами, що їх істотно бракувало економіці кожної країни. Росія могла дати Китаю сировину (хутра, шкіри, продукти харчування), Китай Росії — золото, срібло, тканини. Проте між царською Росією та Китаєм стояли кочові народи, що мали відігравати не останню роль у відносинах країн. Тому Б. Курц аналізує позиції кочовиків у перехрещенні інтересів двох імперій. 1644 р. Китай захоплює кочовий